

BENCZÉDI LÁSZLÓ

Vita R. Várkonyi Ágnes: „Thaly Kálmán” című tanulmányáról

A magyar történészek egyetértenek abban, hogy az új magyar történetírás egyik legelmaradottabb ága a magyar történetírás története. Azok mellett a jelentős és maradandó eredmények mellett, melyeket történetírásunk a különböző korok feldolgozásában, új és igaz értékelésében az elmúlt tíz év során elért, a magyar történetírás történetének megírásában még jobbra az első lépéseknél tartunk. Ma még inkább csak vázlatos képet tudunk alkotni a magyar történetírás egész sor nagy jelentőségű kérdéséről: Milyen osztályerők, politikai felfogások érvényesültek történetírásunk egyik vagy másik irányzatában? Mennyiben kapcsolódott a történészek munkája a magyar progresszió ideológiájának kidolgozásához; vagy ellenkezőleg: a konzervatív, múltba forduló nézetek meggyökereztetéséhez? Hogyan érvényesült a külföldi történetírói iskolák hatása a magyar történetírás fejlődésére? Mi a pozitivista, liberális, szellemtörténeti stb. iskolák helye és szerepe az elmúlt 100 év magyar kultúrtörténetében? — olyan problémák ezek, amelyek tisztázása még előttünk álló feladat.

Mindenki előtt nyilvánvaló, aki a történeti kutatások műhelytitkaiban valamennyire is járatos, milyen roppant nehézségei vannak a historiográfia történetírói műfajának. Nem túlzás azt állítani, hogy a történetírás történetének feldolgozása kívánja írójától a legtöbb ismeretanyagot, legátfogóbb tájékozottságot, a legbiztosabb szemléleti és módszertani tudást. A történetíróink által feldolgozott régmúlt korszakok szakismeretein kívül feltételezi annak a kornak ismeretét is, amelyben a vitatott történetíró élt és alkotott. Megköveteli azoknak a bonyolult hatásoknak és összefüggéseknek a kielemezését, amelyek egy-egy történetíró vagy történetírói irányzat saját koráról vallott felfogása és régebbi történelmi korszakokról alkotott nézetei között fennállanak. Az objektív gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális folyamatok feltárásán kívül nemegyszer lélektani intuíciót és elemzést is megkíván, mert minden történeti mű mögött ott áll az alkotó ember, a maga kimeríthetetlen gazdagságával, objektív és szubjektív adottságaival.

A felsorolt nehézségek magukban rejtik a választ a kérdésre: miért maradt el a marxista historiográfia történetírásunk más ágaihoz képest. Hiszen nyilvánvaló, hogy széleskörű kutatások alapján előbb magukat az objektív történelmi folyamatokat kellett tisztázni, az új magyar történet-szemlélet alapjait kellett korszakonként lerakni, s csak ezután lehetett a történelmi múltról alkotott korábbi nézetek rendszeres felülvizsgálására, kritikai elemzésére gondolni. Vagyis előbb a történelmi múlt elé kellett megbízható tükröt állítani — az eddigi tükörképek hiteles tükrözésére csak ezután kerülhetett sor. Ez történetírásunk előrehaladásának logikus, természetes menete.

Ennek a történettudományunk fejlődéséből származó igénynek kívánt a *Magyar Történelmi Társulat* eleget tenni 1955 elején, amikor munkaközöséget szervezett azoknak a részletfeladatoknak az elvégzésére, amelyek később lehetővé tennék a magyar történetírás történetének összeállítását. A munkaközösség, amelynek vezetésére *Pamlényi Ervin* kapott megbízást, a magyar történetírás néhány kiemelkedő alakjának és irányzatának feldolgozását tette kutatásai tárgyává. Működése során az elmúlt években rendszeresen megvitatta a felvetődő kérdéseket, kicserélte a tapasztalatokat, koordinálta a kutató- és feldolgozó munkát, amelynek eredményeként az 1957 őszére készült el *R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmánról* szóló, mintegy 8 ív terjedelmű tanulmánya. Minthogy Thaly Kálmán történetírói munkásságának megítélése fontos kérdése a magyar kultúrtörténetnek, s mert az elsőként elkészült tanulmány hasznos tanulságokat ígért a munkaközösség további működéséhez, a Történelmi Társulat historiográfiai munkaközössége a Történettudományi Intézettel együtt széleskörű vitára bocsátotta Várkonyi tanulmányát. Ismertetésünk az 1958. március 17-én lezajlott vita főbb problémáit és tanulságait foglalja röviden össze.

*

Thaly Kálmán alakja mindeztidáig úgy élt a köztudatban, mint a Rákóczi-szabadságharc sok hibát elkövető, de lelkes és rokonszenves historikusa, aki a dualizmus korában tudományos munkásságával és politikai működésével végeredményben haladó törekvéseket szolgált. Várkonyi Ágnes anyaggyűjtése nyomán azután lassan kiderült, hogy ez a Thaly Kálmánról előzetesen alkotott pozitív elképzelés nem felel meg a valóságnak, sőt a történelmi adatokból kibontakozó új s most már hiteles Thaly-kép sok tekintetben éppen ellentéte a köztudatban élőnek. Várkonyi legfőbb érdemét abban látjuk, hogy szétosztalta a bizonytalanságnak és tévedéseknek azt a ködöt, amely eddig Thaly alakját körülvette. Tanulmánya meggyőzően bizonyítja: milyen nagy eltérés adódhat egy-egy történetíró munkásságának valódi, időtálló értéke és időleges közéleti visszhangja között. Mert ha Várkonyi tanulmánya után többé nem is lehet kétségünk Thaly szemléletének fogyatékoságai, módszerének dilettantizmusa felől, egy dolgot továbbra sem vitathatunk el tőle, ti. a sikert. Ha végigtekintünk a magyar történetíráson, aligha találunk példát rá, hogy egy fontos történelmi korszak megítélésében valakinek olyan szuggesztív, szinte kizárólagos hatása lett volna kortársaira és az utókorra, mint Thaly Kálmának a Rákóczi-korról alkotott közfelfogás kialakításában. Várkonyi tanulmánya alapján ma már megállapíthatjuk: ez a szuggesztív inkább a hatás befogadóira vet rossz fényt, semmint kiváltójára jót: a kortársak alighanem saját illúzióikat, végzetes történelmi tévedéseiket melengették, amikor Thaly romantikus-nacionalista történelemszemléletét oly szívesen fogadták és az agg kuruckori historikusért lelkesedtek. Éppen ez a mozzanat — Thaly nemzedékekre szóló ártalmas hatása — az, ami életművének helyes értékelését csakúgy, mint megvitatását sürgős feladattá, az egész magyar történettudomány egyik jelentős eseményévé tette.

*

Ezek előrebocsátása után nézzük már most, mik *Várkonyi tanulmányának főbb megállapításai*.

A tanulmány első fejezete Thaly Kálmán életének első, pályaválasztó szakaszáról szól. 1839-ben született olyan szegény nemesi családból, „amelynek — mint

Várkonyi megállapítja — tekintélyét már nem a birtok, hanem a nagyapák neve s a politikai és irodalmi életben érvényesülő atyafiság híre tartotta fenn”. A gyermek Thaly előbb a pozsonyi evangélikus líceumban, utóbb a pápai református gimnáziumban tanult. Itt támadtak diákkorában költői ambíciói és születtek meg első versei. „A fiatal költő rendkívül könnyen versel — állapítja meg Várkonyi —, de mondanivalója természetesen szegény.” Főként a különböző népmondákat és regéket szedi rimbe.

Középiskolai tanulmányainak elvégzése után a pesti református teológiára iratkozik. Az egyházi tanulmányok csendjéből az a nemzeti mozgalom ragadja ki őt, amely az 1859. évi osztrák—olasz háború nyomán bontakozik ki ország-szerte. Thalyt magával ragadja az általános lelkesedés: részt vesz a korabeli irodalmi összejöveteleken, tagja a *Teleki László* körül csoportosuló ifjúsági „Nemzeti Kör”-nek, szervezi a diáktüntetések stb. Egyik költeményével saját személye ellen is kihívja a hatalmasok haragját: felségsértési perbe fogják és átmenetileg kénytelen Pestet elhagyni. Erdélyben, ahová távozik, őt is megragadja a magyar—román összefogás ekkoriban fellobbant gondolata, néhány verset is ír a népek barátságáról, de a nagy felismerés később folytatás nélkül marad. A fiatal Thalyt roppant indulatok feszítik, de politikai célkitűzései végeredményben éppolyan kuszák és homályosak, mint a korabeli diákvezéreké általában. Egy biztos: a viharos hónapok újabb lökést adnak költői ambícióinak és csapongó nagyravágyásának. Várkonyi azonban rámutat arra is, hogy az a szemlélet, amellyel Thaly fiatalkori költeményeiben a nemzeti múltba fordul, nem a magyar történelem nagy tanulságainak mély megértésén alapul. Írásai nem vallanak eredeti tehetségre s hangja továbbra is a szép szavakban szóló, de keveset mondó, sokszor naiv lelkendező.

A tanulmány a továbbiakban Thaly Kálmán újságírói tevékenységével, valamint ezzel párhuzamosan, költői szereplésével foglalkozik. Felidézi a kor legnagyobb íróteknélyeinek, *Arany Jánosnak*, *Vajda Jánosnak* és *Szász Károlynak* Thaly költészetéről írt súlyos, elmarasztaló kritikáit. Ismerteti azokat a külső körülményeket és belső indítékokat, amelyek együttes hatására Thaly költői érdeklődése egyre inkább a kuruc szabadságharc felé fordul. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza *Szalay Lászlóval* kötött ismeretségének jelentőségét, de már itt utal arra, mennyire más tanulságok szűrődtek le a kuruc kor szemlélete alapján a magyar történések 1848-at átélt nagy mentorában, mint az 1860—1861-es évek diákmozgalmain nevelkedett fiatal tanítványban.

Itt, ezen a ponton jut el a tanulmány Thaly Kálmán alkotói egyénisége megértésének kulcskérdéséhez: mi magyarázza kuruckori érdeklődésének egész életére szóló megfogását. Szalay László csak az első lökést adhatta a fiatal költőnek, magának az elhatározó lépésnek ennél mélyebb, Thaly származásában, neveltetésében, egyéniségében gyökerező okai voltak. Várkonyi szélesen elemzi a problémát, többek közt kiemeli, hogy a szegény nemes származású, nehéz anyagi körülmények között élő fiatal költő számos rokont, családi öst fedez fel a Rákóczi-szabadságharc szereplői között s a kuruckort úgy tekinti, mint családjá, a vele egyivásúak fénykorát. A jelen szürkeségéért a 150 éves dicső múltban találja meg a nagy vigasztalást, s egyben kárpótlást 1848-ért, amelynek nagy szereplői körülette élnek, s amelyből neki csak a gyermekkor zavaros emlékei jutottak.

A fiatal Thaly lázas útkeresése nem merült ki az alkotói egyéniségének leginkább megfelelő tárgy keresésében és megtalálásában. „Amint fellelte a nagy témát — mutat rá Várkonyi —, egyszerűben az elmondás és kifejezés

módja vált számára problematikussá.” A Nemzeti Képes Újság és más lapok hasábjain 1862—1863-ban megjelenő történelmi tárgyú cikkei, útirajzai és forrásközlései már jelzik, hogy útja a költészettől egyre inkább a történetíráshoz kanyarodik. A szerző véleménye szerint Thaly Kálmánt nem tudatos elhatározás távolítja el az irodalomtól. Meggyőződése, hogy „szándéka és akarata ellenére szorul a történetírói pályára. Költő szeretett volna lenni, s ezért mindent megpróbált . . . „Miután rájött, hogy koszorús költővé vagy második Jókaivá új témája sem avatja, akkor fordul figyelme lassan a források tudományos feldolgozásának lehetősége felé.”

A történetírára való átnyereléshez hamarosan külső ösztönzéseket is kap. A Tudományos Akadémia történelmi osztálya — a szerző szerint alighanem Szalay ajánlására — 1864-ben levelező tagjainak sorába választja a mindössze 25 éves fiatalembert. Székfoglalóján Bottyán János kuruc generálisról készülő munkájából olvas fel részleteket — nagy sikerrel! Szemben irodalmi próbálkozásainak hűvös fogadtatásával, az új területen általános elismerést arat. Önérzetét még inkább növeli, hogy Szalay László halála után a tudományos közvélemény — többek között nem kisebb ember, mint *Eötvös József* — benne látja a tanítómester félbeszakadt művének méltó folytatóját. Rá egy évre megjelenik első történelmi monográfiája, a Bottyán-életrajz. Bár a könyv hibáira, aránytalanságaira a kor legtekintélyesebb kritikusa, *Gyulai Pál* hívja fel a közvélemény figyelmét, megírását és kiadását, az 1864—1865. évet, Várkonyi korszakhatárnak tekinti Thaly pályafutásában. Első történelmi munkájával egyben költői ambícióinak is végérvényesen búcsút mond. De titkos vágyait és legmélyebb hajlamait nem fojthatja el büntetlenül. Várkonyi már itt, Thaly fiatalságának bemutatásakor figyelmeztet: egész történetírói működésére rányomja bélyegét, hogy életére szóló nagy témáját először a költészet nyelvén szólaltatta meg. A Rákóczi-kort, mint történetíró is, a költő-Thaly keltette életre. S a szerző kimondja a súlyos ítéletet: „csaknem félévszázad szorgalmas kutató és adatgyűjtő munkája után sem mond lényegében többet a Rákóczi-szabadságharorról, mint »Trencsény, Zsibó, Koronczó«, vagy »Áldomás egy ó kancsóból« című szép verseiben”.

A tanulmány második fejezetében Várkonyi a történetíró Thaly munkásságát tárgyalja és 1867-től 1878-ig, képviselővé való megválasztásáig kíséri el életútján. Bemutatja, hogy osztályhelyzetéből következően mekkora várakozással, milyen illúziókkal fogadja az 1867-es kiegyezést, és ennek hatását történelmi művein is végigkíséri. Mint megállapítja, az uralkodóhoz fűződő viszony rendezésének az igénye Thaly munkásságában először abban a bevezetésben tükröződik, amelyet 1865-ben írt Károlyi Sándor önéletírása elé: ebben végeredményben igazolja az 1711-es nagymajtényi fegyverletételt. Később, 1867 után, elfogadja a kiegyezés közjogi alapját, a szatmári békét pedig 1867 előképének tartja. Ez a tény feloldhatatlan ellentmondásba juttatja történetírásának kuruc, nemzeti irányával. Történetiszemléletében azonban hamarosan egy másik, az előbbinél jóval súlyosabb, alapvetőbb fogyatékoság is jelentkezik, s ez — amint azt Várkonyi egy 1874-ben lazajlott vitával kapcsolatban megfogalmazza — az a tény, hogy „kora haladó eszméitől teljesen elzárkózik” — továbbá, hogy „a kuruc kor megértésének nyitjához, a társadalmi kérdések érzékeléséhez nem jut el és soha nem hallja meg a szegénylegény kuruc katonák panaszait”.

Thaly történet szemléletének elemzése során Várkonyi felveti a filozófiai és történetírói *pozitivizmus* magyarországi jelentkezésének kérdését és kimutatja, hogyan szolgálta itthoni követői körében ez az irányzat is az 1867-es kiegyezés igazolását. Elismeri, hogy az Akadémia nyíltan habsburgiánus és klerikális történészeivel szemben a Történelmi Társulat körül tömörülő történészek — köztük Thaly — álláspontja bizonyos mértékig nemzeti és egyes vonásaiban haladó. Megítélése szerint azonban a két álláspont között lehetetlen éles határvonalat húzni, mert „mindkét tábor elfogadta és történetileg is igazoltnak tekintette a kiegyezést, tehát azonos platformon állt”. Mai távlatból árnyalati eltérésnek mondja ezeket a különbségeket, annál is inkább, mert személyes kapcsolatok és érdekek gyakran „egyetlen foltta mosták össze a színeket”.

Thaly szemléletének ellentmondásait és korlátait Várkonyi nyomon kíséri a Magyar Történelmi Társulatnál kifejtett működésében is. Mint a Társulat fáradhatatlan, nagy munkabírású titkárának s a „Századok” szerkesztőjének, elvitatathatlan érdemei voltak a kezdeti nehézségek legyőzésében, a szervezeti alapok megteremtésében. Ugyanekkor azonban — Várkonyi szerint — nagy része volt abban is, hogy a történészek társadalmi szervezetének programja nem *Horváth Mihály* alelnök haladó és demokratikus irányja alapján kristályosodott ki, hanem gróf Mikó Imrének, a Társulat elnökének az 1867-es politikai rendszer konszolidálását szolgáló nézeteihez igazodott. Társulati működése idején egyébként — Várkonyi tanúsága szerint — már nyíltan kiütköztek Thaly személyes rossz tulajdonságai. Mint kutató, kizárólag magának tartotta fenn, szinte monopolizálta az általa feltárt nagyértékű forrásanyagot és mindenkit megakadályozott abban, hogy betekintést kapjon a kurucok forrásaiba. Mint tudományos szervező és publicista sértődékeny és türelmetlen volt, ellenvéleményt nem tűrt, saját működési körén belül egyeduralomra tört. Ennek kirívó példjaként a szerző idézi *Szilágyi Sándorral* és *Salamon Ferencsel* 1869-ben folytatott szenvedélyes hangú polémiáját, amelyben vitát ellenző álláspontját Thaly megpróbálta elméletileg is alátámasztani.

Thaly Kálmán történész működéséről szólva a tanulmány megállapítja s egyben kifogásolja, hogy ténykedése az 1867—75 közötti időszakban kizárólag adatgyűjtésre és forráskiadásra szorítkozott. A *Rákóczi-Tár* ekkoriban kiadott két kötete még Szalay László munkáján és útmutatásán alapult. A Thököly- és Rákóczi-korabeli vitézi és históriás énekek (többek között az „Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez” című versgyűjteménye, benne a később olyan nagy port felvert álkuruc balladákkal) szintén a 60-as évek első felének gyűjtését tartalmazták. Az 1867-et követő idők kutatásainak eredményeit részben a Századok hasábjain publikált XVI—XVIII. századi forrásközlemények, részben az „Archivum Rákócianum” első kötete jelzik. Ez utóbbival kapcsolatban Várkonyi az első köteteknél hiányolja a lényeges kérdéseket felvető előszót, a III. kötet elé írt bevezetésről pedig megemlíti, hogy itt alapozta meg Thaly a Bercsényi vezetés szerepéről szóló történelmi legendát.

Az 1875-ös év jelentős változást hozott Thaly életkörülményeiben. Egy elmérgesedett vita kapcsán, melyben *Fraknóival* és *Knauzzal* szemben protestáns álláspontot képviselt, mások biztatására végül ő is jobbnak látja, ha a Társulat egységének megóvása érdekében lemond a Társulati titkárságról és a Századok szerkesztéséről. Ennél a kényszerű lépésnél is nagyobb fájdalom

talán, hogy az Akadémia — bár három egymásutáni évben jelölték — nem fogadja be rendes tagjai közé. 1875 őszén a fővárosból Pozsonyba költözik. Kiábrándulva a közéleti szereplésből, azzal a gondolattal foglalkozik, hogy hátralevő életét egészen a tudománynak szenteli. Elhatározása háttérében — személyes sérelmein kívül — bizonyos politikai kiábrándulás is meghúzódik: már nem tekint azzal a várakozásteljes bizalommal az ország és az uralkodóház viszonyára, mint 8 évvel korábban. Öt éves gimnáziumi tanári működés után még 1869-ben a honvédelmi minisztériumba kapott kinevezést, s új helyén lépten-nyomon tapasztalhatta az osztrák és a magyar érdekek ütközéseit. 1872-ben még kormánypárti programmal próbált — sikertelenül — képviselőséget szerezni a Székelyföldön, rá egy évre azonban már a Tisza Kálmán-féle balközép híve. A bihari pontok „szegre-akasztása”, az 1875-ös fúzió azután súlyos csalódást okoz neki és megérleli benne a minisztériumtól való megválás, a „labancos kötelékkel” való szakítás gondolatát.

Ebből az önmagában véve egészséges politikai eszmélésből — mint Várkonyi meggyőzően bizonyítja — Thaly ismét rossz irányban keresi a megoldást. „Az 1867—1875 közötti éveket . . . a középnemesei politika kudarcának tekinti. Helyes meglátásából azonban helytelen következtetést von le; nem a haladó osztályok és eszmék felé fordul, hanem, a látszatoktól félrevetve, a nemzet igazi vezetőit az arisztokráciában látja.” Politikai nézeteinek változásai tükröződnek történetiszemléletében is. „A Rákóczi-szabadságharc történetére vonatkozó megjegyzéseiben — írja Várkonyi — ez időtől kezdve bukkan fel egyre gyakrabban a főnemesség vezető szerepének és döntő jelentőségének hangsúlyozása. A feltörekvő, jobbágyi kötelékükből szabadulni kívánó szegénylegény kurucok hatalmas tömegét sohasem látta meg, de most már a középnemességért sem lelkesedik.”

Két és fél esztendő pozsonyi tartózkodásával kapcsolatban, ahol egy ismert nevű arisztokrata törvénytelen fiának gyámságát vállalta, a tanulmány röviden foglalkozik Thaly egyéniségének magányosságával, érzelmi életének eltévelyedéseivel. Várkonyi hangsúlyozza, hogy e tényező figyelembevétel nélkül nem érthetjük meg sem Thaly egyéniségének alakulását, sem alkotó munkájának sajátosságait. Megállapítja, hogy bár pozsonyi tartózkodása sem hozott — nem is hozhatott — zilált egyéniségének megnyugvást, az itt eltöltött viszonylag rövid idő alkotói szempontból életének legtermékenyebb szakaszát képezte. Itt írta meg egyik legszebb, tudományos szempontból legmegalapotozottabb munkáját, a „Dunántúli hadjárat 1707-ben” című tanulmányát, s fejezte be egyik főművét, az „Ocskay László élete” című monográfiáját. Ez utóbbit — Várkonyi szerint — főként az teszi Thaly életművében jelentőssé, hogy ebben a munkájában tükröződik leginkább csalódása a középnemesei politikában. Ocskay történetében a pártarulás, hitehagyás jellegzetes és lezárt esetét látta, s megírása tulajdonképpen bosszút és elégtételt követelő kiáltása volt Tiszáék elfeladása, az 1875-ös fúzió ellen.

A tanulmány harmadik fejezetének előterében Thaly Kálmán politikai és közéleti szereplése áll. Attól kezdve, hogy a függetlenségi párt 1878-ban a főváros ferencvárosi kerületében képviselő-jelöltként felléptette, Thaly — előbb Budapest, majd Debrecen képviselőjében — csaknem három évtizeden át volt jellegzetes alakja a magyar parlamentnek s a politikai életnek. Várkonyi behatóan ismerteti — részben idézi — a különböző gazdasági, kül- és bel-

politikai, valamint kulturális kérdésekben tartott parlamenti beszédeit, s esetenként rámutat állásfoglalásának ellentmondásaira. Ilyen ellentmondásnak tekintti, hogy bár pártjával együtt szembefordul a kiegyezés politikai alapjával és önálló Magyarországot akar, a társadalmi reform és haladás gondolatát mindvégig elveti. Korának viszonyait nem ismeri, politikai érzéke nincs. Közgazdasági műveltséggel nem rendelkezik, így nem meglepő, hogy nem tud azoknak a tényeknek a mélyére hatolni, amelyekkel képviselői praxisa során találkozik. A társadalmi bajok orvoslására a legképtelenebb gyógy-módokat ajánlja. Oroszország ellen azért sürget aktív külpolitikát, mert benne a „nihilizmus”, a „socializmus” és a „communizmus” melegágyát látja. A kormány sörfogyasztási adója ellen azért emel szót, mert a pálinkafogyasztás emelkedésétől, ennek hatásaként pedig a kommunizmus térhódításától tart. A kapitalizmus fejlődésével együttjáró társadalmi feszültségek radikális megoldását kizárólag osztrák gyámság alól való felszabadulásunktól várja. Mint pártjának szócsöve, önálló vámterületet, független gazdasági berendezést követel, közös hadsereg helyett önálló magyar hadsereget sürget. Azt reméli — mint erre Várkonyi rámutat —, hogy „az önálló, külön vámterülettel, magyar hadsereggel rendelkező Magyarországon osztálya uralmát nem fenyegetik majd a nincstelének”.

Thaly Kálmán ez idő tájt írt munkáit elemezve, Várkonyi szól „II. Rákóczi Ferenc ifjúsága” című monográfiájáról s megállapítja, hogy ebben „nem a főúri ivadék szabadságvezérré fejlődését, hanem egy minden tekintetben tökéletes, szép és nemesjellemű ifjú kalandregényét” írta meg. Foglalkozik *Lánczy Gyulával* folytatott vitájával s bár elismeri, hogy amikor ellenfele klerikális-aulikus szemléletével szemben a kurucok védelmére kelt, Thaly „szándéka igaz volt” és „nemzeti érzésből fakadt”, egyben el is marasztalja őt, mert amikor Lánczy 67-es álláspontját támadta, közben maga is féllábbal a 67-es alapokon állt. A továbbiakban — bizonyos kritikai megjegyzésekkel kísérve — méltatja az „Archivum Rákócziánium” IX. kötetét, amely Bottyán János összegyűjtött levelezését tartalmazza. Elismeréssel ír „Az 1683-i táborozás történetéhez” című tanulmányáról is, de megállapítja, hogy a bécsi udvarral szemben gyakorolt kritikája itt is felemás: „nem a Habsburg-politika lényegét bírálja, hanem csupán a módszereit ítéli el”.

Hosszasan foglalkozik Várkonyi Thaly Kálmán életének főművével, a három kötetes *Bercsényi-monográfiával*. A könyv elemzése során választ keres arra a kérdésre, amelyet Thaly életműve legsebezhetőbb pontjának tekint: miért nem írta meg végül is II. Rákóczi Ferenc életét, miért maradt csupán terv a kuruc szabadságharc 8 kötetes összefoglaló története? Thaly Bercsényiben a szabadságharc „megteremtőjét”, „szervezőjét”, „fenntartó lelkét” látta és a középnemességre támaszkodó Rákóczival szemben őt, a főnemesi törekvések hordozóját tekintette a bécsi udvarral való „tisztességes” és „alkotmányos” kiegyezés hívének. Bercsényi központba állítása tehát természetes következménye Thaly történeteszemléletének, amelynek — mint Várkonyi írja — „alfája és omegája . . . a szatmári békekötés és a kiegyezés igazolása”.

Azt a látszólagos ellentmondást, amely Thalynak Bécestől való függésünket ostromló parlamenti beszédei, illetve történetírásának 1867-es szemlélete között fennáll, Várkonyi az akkor már országos tekintélyű historikus századvégi és századforduló körüli politikai szereplésének ábrázolásával oldja fel. Egyéni útját párhuzamosan mutatja be azzal a hanyatlással, amely pártjában,

a függetlenségi pártban *Kossuth Ferenc* elnöksége idején végbement. Meggyőzően bizonyítja, hogy ebben az időben már — akárcsak a függetlenségi párt politikájában — Thaly megnyilatkozásaiban is a nyíltan reakciós elemek kerültek túlsúlyba. A szaporodó munkástüntetésekkel, sztrájkokkal és földmunkásmozgalmakkal szemben a keménykéz politikájának szükségességét hangoztatja, katonai rendszabályokat, a csendőrség létszámának emelését sürgeti. A nemzetiségi törekvésekkel szemben egyik legelfogultabb politikusa a pártnak. Mint a parlament tagja s a kulturális élet egyik vezetőegyenisége (1880 óta tagja az Akadémiának, 1889 óta a Történelmi Társulat második-, 1898 óta első alelnöke és az Akadémia történelmi bizottságának elnöke), számos esetben fellép az ország nemmagyar ajkú népcinek igényeivel szemben. Egyik főszervezője a görög tüzes, hazug milleniumi ünnepségeknek. A tanulmányból kiderül, hogy még Rákóczi hamvainak hazahozatala is, melyben eddig elsősorban Thaly önzetlen fáradozásainak eredményét láttuk, egy nagy adásvételi szerződés része volt csupán, amelyért a kormányrúd felé kacsintgató függetlenségi párt az újonclétszám felemelésének megszavazásával fizetett Bécsnek.

Igy vezet el a tanulmány Thaly Kálmán életének végéhez, 1909-hez. A közéleti elismerés hazug leplét lerántva, Várkonyi élénk színekkel mutatja be a 70 éves ősz historikus pályafutásának politikai és morális esődjét. Utolsó éveiben annak a pártnak az alelnöki tisztségét viselte, amely elkoptatott 48-as frázisaival a 67-es politika kormányon levő végrehajtója volt. Ő, aki önmagát a kuruc fejedelem udvari „íródeákjának” szerette nevezni, gyerekesen örült a Ferencz Józseftől kapott titkos tanácsosi címnek. Az udvari körök bizalmára annyira rászolgált, hogy az 1849-es detronizáció évfordulóján Debrecenben tervezett ünnepségek megakadályozására is felkérték.

A tanulmány rövid záró fejezetében Várkonyi Ágnes összefoglalja a Thaly munkássága körül halála után kirobbant vitákat és mérleget készít életművéről. Tévedéseire felelőssé teszi a kort is, amely — mint megállapítja — „nem kedvezett a nyílt harcnak, az elvek tisztázása helyett nagyhangú frázisokat kívánt, inkább pátoszt, mint igaz szót”, s amely „magára hagyta vagy hamis ünnepléssel elvakította a nemzeti függetlenség gondolatát ápolókat, melegágya volt a hazug áltatásnak, nagyravágyásnak s nemcsak a társadalom betegségeire borította a frázisok olesó takaróját, hanem szemet hunyt az emberi tévelygések felett is”. Tragikus életét örök tanulságként állítja a fiatal történetíró nemzedékek elé, mint annak bizonyosságát, hogy „a nemzeti függetlenségi törekvések zsákutcába jutnak, ha nem kapcsolódnak az emberi haladás programjával”.

Várkonyi tanulmányának vitája

A vita, amelyben a kijelölt opponensek *Köpeczi Béla* és *Vörös Antal* voltak, Várkonyi tanulmánya alapján igen átfogóan és sokrétűen vetette fel a Thaly Kálmán munkásságával kapcsolatos problémákat. Rövid ismertetésünkben természetesen nem törekedhetünk teljességre, meg kell elégednünk az elhangzott legfontosabb kérdések ismertetésével. Beszámolónkban azt a módszert követtük, hogy az egyes felszólalásokat részekre bontottuk és ezeket a főbb kérdések köré csoportosítottuk.

A felszólalók valamennyien elismeréssel szóltak R. Várkonyi Ágnes munkájáról. Hangsúlyozták, hogy a tanulmány alapvető megállapításaival

egyetértenek, fő vonalát helyeslik. Hozzászólásukban nem a tanulmány alapján kibontakozó Thaly-kép revíziójára törekedtek, hanem részben alátámasztására és megerősítésére, részben pedig — a részletekre vonatkozó egyes kritikai megjegyzéseikkel — Várkonyi Thalyról adott összképének pontosabbá, illetve hitelesebbé tételére. Többen vázolták azokat a nehézségeket, amelyek a historiográfia művelését általában jellemzik és mutattak rá e téren Várkonyi vállalkozásának úttörő jelentőségére. Várkonyi tanulmányát *Márki Sándor* kéziratban levő Thaly-életrajzával összehasonlítva, *Vörös Antal* célzott a historiográfia polgári és marxista értelmezésének alapvető különbségére és utalt azokra a fokozott követelményekre, amelyek a történelem materialista szemléletéből következően a historiográfia mai művelőire hárulnak. Ebben a vonatkozásban mindkét opponens dicsérte Várkonyi marxista *módszerét*, azt, hogy — ellentétben Márki Sándorral — Thaly történetírói működését kora és osztálya meghatározott gazdasági-társadalmi és politikai viszonyai közé állítja, politikai és történetírói működését mindvégig szerves egységben tárgyalja.

Várkonyi Ágnes historiográfiai *módszerével* kapcsolatban felvetődött a vita során az a kérdés is, vajon helyes arányban vázolta-e Thaly egyéni életének és emberi alkotának történeti felfogására gyakorolt hatását. *Köpeczi Béla* annak a nézetének adott kifejezést, hogy a szerző helyenként eltúlozta ezt a hatást. Ezzel szemben *Heckenast Gusztáv* hangsúlyozta, hogy Thaly Kálmán egész pályafutását milyen rendkívüli mértékben befolyásolta beteg lelki alkata. Ez utóbbi véleményhez csatlakozott *Esze Tamás* is, aki a Thalykérdés még pszichológikusabb felvetését kérte számon a szerzőtől. Megítélése szerint Thaly Kálmán megértésének kulcsa annak felismerésében van, hogy mindenáron rendkívüli ember akart lenni, csak másodrendű kérdés, milyen úton. Várkonyi munkájának messzemenő elismerése mellett hiányolta a tanulmányból annak felmérését, hogy milyen indítékokból támadt benne ez a kép önmaga nagyságáról. Arra kérte a szerzőt, legyen még bátrabb, merje teljes nyíltsággal feltárni Thaly Kálmán belső meghasonlásának és tragédiájának biológiai gyökereit.

A történetíró Thaly emberi háttérének kérdésével *Várkonyi Ágnes* is foglalkozott vitázó válaszában. Egyetértett *Heckenast Gusztáv* és *Esze Tamás* álláspontjával. Kifejtette, hogy azt a historiográfiai módszert tartja helyesnek, mely egy-egy történetíró munkásságának megítélésénél mindig az egész embert tartja szem előtt. Elmondotta továbbá, hogy Thalyt bonyolultabb egyéniségnek tartja annál, semhogy pusztán műveiből meg lehessen őt érteni. Véleménye szerint érzelmi életének megkerülése esetén nemcsak történetírói munkásságának egyes kérdései maradnának homályban, de tudománypolitikai működésének egész sor vonatkozása is.

Ami már most a historiográfia módszerének alapvető kérdésén túl a tanulmány egyes fejezeteinek arányát illeti, e téren *Vörös Antal* kifogásolta a költő-Thalyról szóló első fejezet terjedelmét. Megítélése szerint felesleges egy historiográfiai tanulmány keretében Thaly fiatalkori költői próbálkozásait olyan részletesen tárgyalni, mint ahogy azt Várkonyi teszi, annál is inkább, mert ezzel a kérdéssel már úgyszólván foglalkozott irodalomtörténetírásunk. *Szabad György* vitába szállt *Vörös Antal* e megjegyzésével. Hangoztatta, hogy Thaly egész későbbi szereplésének, életművének nyitja fiatalkori irodalmi ambícióiban van. A történész Thalyról adott kép is megalapozatlanná válnék, ha költői indulását elhanyagolnánk.

Ez a kérdés — a költő és történetíró egymáshoz való viszonya — már átvezet a tanulmány tartalmi kérdéseinek vitájához. Többen foglalkoztak *Thaly történetírói portréjával* s nemcsak helybenhagyták, de tovább is mélyítették Várkonyi ezzel kapcsolatos negatív megállapításait. A legélesebben *Szabad György* fogalmazta meg álláspontját: Thaly Kálmán tulajdonképpen nem tudós a mai értelemben, sőt a századforduló polgári értelmében sem. Inkább a múlttal foglalkozó embernek mondhatnánk, aki — mint Szabad kifejtette — hol költői kedvének enged s verses formában fejt ki mondani-valóját, hol a regényírás és szaktudomány határán barangol, hol gyűjtőszennvedéllyel szedi össze a múltból szóló forrásokat. Szabad e megállapításához a felszólalók közül többen csatlakoztak. *Esze Tamás* szerint Thaly Kálmán minden volt a történetíró jogcímén, csak éppen történetíró nem. *Perjés Géza* középszerű elmének nevezte őt s rámutatott pszichológiai és szociológiai műveletlenségére. Különösen Thaly munkásságának egyik fontos területén, a hadtörténetírásban vizsgálta működését és mutatta ki dilettantizmusát.

Thaly Kálmán történettudományi megítélésének egyik sarkalatos kérdéseként felvetődött a vitán Thaly *forráspublikációs tevékenységének* problémája. Ennek értékéről, hasznáról erősen megoszlottak a vélemények. *Köpeczi Béla* elmondta, hogy benne a tanulmány olvasásakor néha olyan érzés támadt, mintha Várkonyi bosszankodnék, amiért Thaly egyáltalán publikált valamit. Már pedig szerinte Thaly hibái, szemléletének fogyatékoságai nem akadályozhatják forráskiadói munkásságának pozitív értékelését. Példaként megemlíttette az Archivum Rákócianum köteteit, mint a Rákóczi-kor elsőrendű fontosságú forrásait és hivatkozott a kortársak véleményére — köztük Acsádyéra —, akik szintén elismerték Thaly ez irányú működését. Köpeczi érveit *Vörös Antal* egészítette ki. Utalt arra a veszélyre, amely a feudális világ elmúlásakor az iratok jogbiztosító jellegének megszűnésével a levéltárakat fenyegette. Ezek szerint a levéltári források kiadása — a közvélemény figyelmének e forrásokra való felhívása — egyben a pusztulástól való megmentésüket is szolgálta. Vörös kifogásolta, hogy Várkonyi figyelmen kívül hagyta ezt a fontos ténytet. Bírálta őt a továbbiakban azért is, hogy az Archivum Rákócianum egyes köteteinél csak az előszókat elemzi, viszont átfogó forrástani értékelést nem ad.

Köpeczi Bélával és Vörös Antallal szemben *Heckenast Gusztáv* elsősorban azokra a negatív vonásokra mutatott rá, amelyek Thaly nagyterjedelmű forráspublikációs tevékenységének értékét lerontják. Szólt Thaly forrásközléseinek filológiai pontatlanságairól, megbízhatatlan iratmásolásairól (a latin szavak helyett pl. gyakran korabeli szinonim magyar szavakat használt), lehetetlen céldulázási módszeréről stb. Példákat idézett forráskiadványainak ötletszerű összeállítására, tudományos gyűjtéseinek (pl. Thaly-gyűjtemény) rendszertelenségére. Thaly Kálmán forráskiadói tevékenységének negatívumait hangsúlyozta *Esze Tamás* is. Rámutatott az Archivum Rákócianum anyagának csonkaságára, hogy ti. Thaly 1705-től adta ki az anyagot, mint ahogy általában a Rákóczi-kor megírását is ennél az évnél kezdte. Példát idézett kritikai érzékének kezdetlegességére, amely odavezetett, hogy nyilvánvaló hamisításokat is eredeti forrásnak fogadott el.

A hozzászólásokra adott válaszában *Várkonyi Ágnes* reflektált Köpeczi és Vörös Thaly forráskiadói tevékenységéről mondott észrevételeire és megjegyezte, hogy a tények nemismeretében a történész közvélemény túlértékeli Thaly ez irányú működését. Rámutatott arra, hogy az ő neve alatt megjelent

kötetek anyagának jelentős része lemásolva, már kész állapotban került hozzá. Az Archivum Rákócianum diplomáciai anyagának első három kötete egyébként jobb forráskritikai módszerrel készült, mint később az ő gondozásában megjelenők. Örökségként átvett forrásanyag volt Eszterházy Antal Tábori Könyve is, amelyet a tudományos élet 1901-ben úgy üdvözölt, mint a nagy kuruckori kutató munkásságának gyümölcsét, pedig az lemásolt állapotban, Thalytól egészen függetlenül, már 1861-ben kiadásra készen állt.

Nagy hangsúllyal szerepelt a vitán Thaly Kálmán *tudomány-etikai magatartásának* a kérdése. A hozzászólók ez irányú megjegyzései kivétel nélkül elmarasztalók voltak. Megerősítve Várkonyi tanulmányának megállapításait, *Heckenast Gusztáv* példákkal igazolta, hogy Thaly jellemének egyik alapvonása a beteges hiúság és féltékenység volt. Nemcsak forrásgyűjtő volt, de forrás-rejtegető is; a kuruckor levéltári anyagát — akárcsak a Rákóczi-korral való foglalkozást — magántulajdonának tekintette. Idézte Herczeg Ferenc esetét, aki az Ocskay-brigadéros írásakor többször felkereste Thalyt és elbeszélgetett vele a témáról. Amikor azután Thaly megtudta, hogy Herczeg drámát akar írni a brigadérosról, kijelentette, hogy amit Ocskayról tudni kell, ő már megírta — s a továbbiakban minden felvilágosítást megtagadott. Thaly beteges hiúságából származott dorongoló vitatkozási stílusa is. E visszataszító vonása *Gottreich László* szerint Láncezy Gyulával folytatott vitájában mutatkozott meg a legélesebben, amikor nem érvekkkel védte a maga álláspontját, hanem tudományos és közéleti tekintélyével akarta ellenfelébe belefojtani a szót.

Sokszor esett szó a vita folyamán Thaly Kálmánnak a történeti igazsághoz való viszonyáról, tudományos hiteléről is. A kép, amely ebben az összefüggésben róla kibontakozott, nem kevésbé volt negatív, mint más vonatkozásban. Hamisításaira vetett fényt *Esze Tamás* hozzászólása, aki többek között elmondta, hogy amikor Thaly a Rákóczi által kiadott armálisokat gyűjtötte, azért kellett az egyetlen megmaradt armálisról, az *Esze Tamás*nak adományozotról hallgatnia, mert egyébként kiderült volna, hogy az abban található hajszos vitózt adta ki *Esze Tamás* egykorú arcképe gyanánt. Hasonló a helyzet *Bottyán János* arcképével. A hiteles ábrázolást — mondta el *Esze Tamás* — nem találta elég jónak, mert nem igazolta az ő romantikus *Bottyán-szemléletét*. Talált ezzel szemben egy mulatózó kuruc csoportról szóló képet, annak közepén egy félszemű katonát, az megtetszett neki s kijelentette, ez *Bottyán*.

Thaly hamisításainak természetesen ezeknél súlyosabb esetei is voltak, s ezekről szintén szó volt a vitában. *Heckenast Gusztáv* szerint egész történetírói tevékenységét eleve az jellemezte, hogy kiválasztotta a neki rokonszenves történeti alakokat és ezek apológiáját írta meg. Párhuzamos példaként *Szekfü Gyulának* *Nádasdy Tamás*ról adott képét idézte, de hozzátette, hogy Thaly apológiái sokkal torzabbak és hamisabbak. Foglalkozott *Beresényi* ábrázolásával s — a tanulmánnyal egyetértőleg — bírálta torzításait. Rámutatott arra, hogy Thaly önkényesen szedte össze az adatokat s az olyan tényeket, amelyek valamilyen okból nem tetszettek neki, egyszerűen elhallgatta. A *Beresényi-monográfia* befejezetlenségét egyébként *Esze Tamás* szintén Thaly hamisításával hozta összefüggésbe. Ha ugyanis — mondotta — akár egyetlen mondattal folytatja munkáját, az esztergomi hadjárat bemutatásánál le kellett volna lepleznie *Esztergom* bevételéről írt ál-kuruc balladáját.

A hozzászólók ilyen irányú megjegyzéseit *Várkonyi Ágnes* azzal a megállapítással egészítette ki, hogy Thaly egyszerűen tudomást sem vett mások

kuruc vonatkozású kutatásairól. 1901-ben Komáromy András kiadta Rákóczi vetési pátenst, nem sokkal később, 1906-ban pedig megjelent R. Kiss István „II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása” című forráskiadványa, amely többek között a maroszeői jobbágyok azóta híressé vált folyamodványát tartalmazta. Semmiféle jele nincs annak — mondotta —, hogy e források jelentőségét, amelyek a kuruc szabadságharc társadalmi kérdéseinek megvilágításával az egész Rákóczi-kori kutatásban új utat nyitottak, Thaly elismerte, illetve méltányolta volna. E magatartása persze csak részben függ össze hiúságával és féltékenységével. Hallgatásának mélyebb oka — mint erre Várkonyi már tanulmányában utalt — az volt, hogy az új források által feltárt szociális kérdések távol álltak történelmi érdeklődésétől s egyáltalán nem voltak szemléletébe illeszthetők.

Ez a kérdés már átvezet a vita tulajdonképpeni központi kérdéséhez Thaly Kálmán *történet szemléletének* és — ami ettől elválaszthatatlan — *politikai nézeteinek*, illetve Várkonyi erre vonatkozó megállapításainak bírálatához. Ezzel kapcsolatban mindjárt a vita elején *Köpeczi Béla* kifejtette, hogy véleménye szerint a tanulmány nem elég világosan határozza meg Thaly munkásságának a helyét a korabeli magyar történetírásban. Elégtelennek mondta a Szalay és Thaly közötti tanári-tanítványi kapcsolatot, illetve a kettejük közötti szemléleti eltérés bemutatását is. Hangsúlyozta továbbá, hogy a pozitívizmus magyarországi jelentkezéséről szóló fejtegetést a tanulmány egyik legjelentősebb részének tartja, de itt is hiányolja az okok és előzmények felvázolását. Ami végül magának Thalynak a történet szemléletét illeti, megjegyezte, hogy az olvasó a tanulmánytól valamiféle összegezést várna, ezt azonban nem kapja meg s így a kép rendkívül szétaprózott marad.

A *pozitívizmus* kérdésében *Vörös Antal* is bírálta a tanulmányt. Vitába szállt Várkonyinak azzal a megállapításával, amely szerint a pozitívizmus a német irodalom „bonyolult szűrőrendszerén” jutott el hozzánk. Utalt arra, hogy a pozitívizmus itthoni főképviseelője, Pauler Gyula olvasta Comte-ot, s munkáiban Buckle-ra, Mill-re és Taine-re is hivatkozik. Véleményét abban összegezte, hogy a kiegyezést követő évek generációja még távolról sem állt olyan mértékben a német tudományosság hatása alatt, mint a századforduló körüli nemzedék. Szemben a két opponens bírálatával *Wellman Imre* túlzottnak mondta a Várkonyi tanulmányával szemben e téren támasztott követelményeket. Hangzottatta, hogy egy olyan bonyolult kérdés csoport tisztázásához, mint a magyar pozitívizmus, még hosszú előmunkálatok szükségesek és éppen az olyan munkák egymásutáni megírása hozhatja meg majd a megoldást, mint Várkonyi tanulmánya.

Köpeczi Béla és *Vörös Antal* Thaly Kálmán történet szemléletével kapcsolatos bírálatára válaszolva, *Várkonyi Ágnes* válaszolt azokat a nehézségeket, amelyekkel a korabeli magyar történettudomány állapotának a jellemzésénél meg kellett küzdenie. Hangsúlyozta, hogy teljesen járatlan területen kellett utat vágnia s ezt az utat sokszor inkább a lehetőség, mint az áttekintő mérlegelés irányította. Szalay esetében például összehasonlíthatatlanul könnyebb lett volna a helyzete, ha történetírásunk már foglalkozott volna munkásságával, ez azonban sajnos eddig nem történt meg. Éppen ezeknél a kérdéseknél érezte a leginkább — mondotta —, mennyire megoldatlanok még a magyar historiográfia alapvető kérdései. Ami Thaly

Kálmán történet szemléletének összegezését illeti. Köpeczi erre vonatkozó bíráló megjegyzésére válaszolva, Várkonyi elmondta, hogy meggyőződése szerint Thalynek egyszerűen nem volt kikristályosodott szemlélete a magyar történelem egészére vonatkozóan. Utalt arra, hogy a Rákóczi-szabadságharcra kívül érdeklődési köre csupán az 1526-tól 1703-ig terjedő korszakot fogta át, de részletesebben ennek a kornak a problémáival sem foglalkozott; a korábbi és későbbi századok fölött azután egészen érdektelenül siklott át a tekintete.

Nem kevésbé élénk vita bontakozott ki Thaly Kálmán *politikai szereplésének és nézeteinek*, illetve a tanulmány erre utaló részeinek értékléséről. A vita első csomópontja ezzel kapcsolatban Thaly 1859—61. évekbeli magatartásának megítélése volt. A vélemények ebben a kérdésben is megoszlottak. *Vörös Antal* túlzottnak mondotta azokat a követelményeket, amelyeket Várkonyi Ágnes tanulmányában az ekkor még mindössze 20—22 éves Thalyval szemben felállított. Helytelenítette, hogy a szerző az 1859—61. évek nemzeti mozgalmainak leírásánál elsősorban Thaly szereplésének negatív vonásaira helyezi a súlyt és többek között elmarasztalja, amiért nem rezonált Tánicsics Mihály utópisztikus tanaira. Rámutatott arra, hogy Tánicsics utópisztikus munkái csak 1885-ben kerültek kiadásra, így a nagyközönség korábban nem is tudhatott meglétükről. Ezen túlmenően azonban a főérve az volt, hogy 1859—60-ban maga Tánicsics is ugyanolyan ködös lelkendezésbe és romantikus illúziókba esett, mint a 20 éves Thaly: félretette előbbi munkáiban hangoztatott radikális agrárköveteléseit és csak a Habsburgoktól való elszakadást sürgette. Azt hitte, hogy a Bécs elleni általános gyűlölet hatására még az arisztokrácia is fegyvert fogna a függetlenség kiharcolására. Vörös abban foglalta össze véleményét, hogy 1859—61-ben egy általános közhangulatról volt szó, amelynek — igaz — Thaly is rabja volt, de amelytől a legélesebb látásúak sem igen tudtak szabadulni.

Az 1859—61. évek forrongó időszakára és Thaly abban játszott szerepének kérdésére *Szabad György* is kitért hozzászólásában. Egészében helyesnek tartotta azt a képet, amelyet Várkonyi Thaly ekkori magatartásáról nyújtott, de — ellentétben Vörös Antallal — egy-két helyen még élesebb elmarasztalást mondott szükségesnek. Elismerte ugyan, hogy Tánicsics személy szerint nem jelentett tisztázó erőt 1860-ban, de hozzátette, hogy abban az alaktalan gomolygásban, amely az ország hangulatát ezekben az években jellemezte, voltak azért határozottabb irányt képviselő erőcsoporthozulások, s Thaly következetesen mindig a rosszabb oldalon állt. Az egyetemi diákmozgalmakban például — amint ezt a tanulmány is említi — a demokratákkal szembenálló csoporthoz, a Nemzeti Körhöz csatlakozott és vált annak hangadó-jává. Ami viszont a nemzetiségi kérdésben 1860—61-ben elfoglalt álláspontját illeti, Szabad annak a nézetnek adott kifejezést, hogy Várkonyi túlzott következtetést vont le Thaly ekkori pozitívabb megnyilatkozásaiból. Rámutatott arra, hogy 1860 őszén az ország összes politikai tényezői hangoztatták a nemzetiségekkel való összefogás szükségességét, s a legkevesebbet azok mondták, akik annyit mondtak, mint Thaly. A döntő kérdés, ami körül a politikai harcok ezekben az években dúltak, az volt, hogy a nemzetiségekkel való testvériesülés csupán általános frázisok keretében történjék, vagy pedig konkrét tartalommal telítődjék. Thaly soha nem jutott túl a frázisokon, de hamarosan ezeket a frázisokat is elejtette. A továbbiakban Szabad elemezte a Teleki László körül csoportosuló határozati pártnak a közjogi és a nemzetiségi

kérdésben elfoglalt álláspontját és rámutatott, hogy Thaly azok között volt, akik Telekinek a nemzetiségi megbékélés gyakorlatba való átültetésére irányuló munkáját sovíniszta izgatásukkal akadályozták. Szabad György e megjegyzéseivel a vita végén Várkonyi Ágnes egyetértését fejezte ki.

Thaly Kálmán 70- és 80-as évekbeli munkásságának és közéleti pályafutásának politikai szempontból való mérlegelésénél nagy hangsúllyal vetődött fel az 1867-es kiegyezés értékelésének kérdése *Vörös Antal* hozzászólásában. Opponensi véleményében kifejtette, hogy megítélése szerint Várkonyi túlzottan negatív értékelését adja 1867-nek: csak káros következményeit méri fel, nem mutat rá azonban arra, hogy az adott kül- és belpolitikai viszonyok között szükségszerű volt és a nemzet számára számos pozitívumot is tartalmazott. Vörös hangsúlyozta: a kérdést azért tartja nagy jelentőségűnek a tanulmány szempontjából, mert 67-nek ez a fajta értékelése válik annak a maximalizmusnak az alapjává, amely Várkonyi Thalyval szemben támasztott követelményeit általában jellemzi. Így rámutatott arra, hogy általában Várkonyi elmarasztalja Thalyt 67-es illúzióiért, pedig — egy-két 48-as kivétellel — ezekben az illúziókban Thalyval az egész köznemesség osztozott. Hivatkozott Jókai példájára is. A kortársak úgy tekintették a kiegyezést — mondotta —, mint első győzelmet, amelyet majd lassan követhet a többi. 67 következményei nem voltak — s hozzátette: nem is lehettek — világosak előttük. Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a kiegyezés iránt táplált illúziókat nem lehet olyan egyértelműen a rövidlátás serpenyőjébe dobni, mint ahogy azt Várkonyi teszi Thaly esetében.

Hozzászólása további részében Vörös Antal a tanulmány alapján foglalkozott Thaly életének egyes mozzanataival és Várkonyival vitatkozva arra az eredményre jutott, hogy a 70-es években Thalyt még 48-as illúziói irányították, tehát a szó általánosan használt értelmében, azaz meggyőződésében még nem tekinthető 67-esnek. Ebbe a képbe illesztette Thaly 1875-ös elhatározását is, amikor kiábrándulva a 67-es kiegyezés teremtette lehetőségekből, kivált a honvédelmi minisztériumból, s ezzel lemondott az anyagi gondoktól mentes, hivatali karrierról.

Elhhez a kérdésesoporthoz kapcsolódnak azok a megjegyzések is, amelyeket Vörös Antal Thaly *Lánczy Gyulával folytatott vitájához*, illetve ennek Várkonyi-féle értékeléséhez fűzött. Cáfolta Várkonyinak azt az állítását, mintha Lánczy szerint II. Rákóczi Ferenc, illetve Széchenyi Pál kalocsai érsek politikája között a leglényegesebb különbség a nemzeti királyság elfogadása, illetve a szabad királyválasztás elutasítása lett volna. Véleménye szerint Várkonyinak azért volt szüksége erre a tételre, hogy utána elmarasztalhassa Thalyt, amiért ebben a kérdésben nem nyilatkozott és — hozzátéve, hogy a szatmári békét Lánczyval egyetértésben Thaly is elismerte — ezzel azt a benyomást keltse, mintha kettejük között csak árnyalati különbségek lettek volna. Várkonyi értelmezésével ellentétben Vörös abban jelölte meg a Lánczy-kérdés lényegét, hogy a habsburgianus irány történelmünk legszebb forradalmi hagyományait igyekezett diszkreditálni, amivel aktuális politikai célja volt. Hivatkozott arra, hogy Lánczy Gyula Széchenyi Pálban bevallottan a kuruckor Deák Ferencét látta, s bár a „szertelen dicsvágytól” és „önös érdektől vezérelt” Rákócziról nem írta meg nyíltan, hogy Kossuthhoz hasonlítja, a „törvénytelen lázadás”-ról sem mondta ki, hogy e kifejezés alatt a kuruc szabadságharcot kívül 1848-at is érti, nem lehet kétséges, hogy e két utóbbi esetben is érvényesnek tekinti az analógiát. A Lánczy-vitáról mondotta-

kat Vörös azzal zárta, hogy a szatmári béke, illetve az 1867-es kiegyezés *elfogadása* — például Thaly esetében — nem zárja ki feltétlenül a Rákóczihoz, illetve 1848-hoz való hűséget, s egyben távolról sem jelent okvetlenül közös plattformot — mint ahogy Thalynál sem — a nemzeti érzésekbe tipró Lánczy-féle kirohanásokkal.

Válaszként Vörös Antalnak az 1867-es kiegyezés témaköréhez fűzött kritikai megjegyzéseire *Várkonyi Ágnes* hangoztatta, hogy a kiegyezés politikai és társadalmi kérdéseinek elemzését ebben a tanulmányban nem tekintette feladatának. Csupán azt vizsgálta — ezt azonban annál nagyobb izgalommal —, hogy a kiegyezés által létrejött történelmi helyzet milyen alapokat és lehetőségeket teremtett a tudományos fejlődés számára. Arra az eredményre jutott — mondotta —, hogy éppen a kiegyezés társadalmi és politikai meghatározottsága következtében a meglévő kereteket csak egyféle tartalommal lehetett megtölteni, s ez a tartalom, erősebben vagy halványabban, de mindenképpen a fennálló hatalmi viszonyokat szolgálta. Ami konkrétan Thaly kiegyezéssel kapcsolatos nézeteit és magatartását illeti, Várkonyi leszögezte, hogy Vörös Antal állításait csak úgy tudja elfogadni, ha 1867-et elvlasztja az előzményektől és kiragadja az összefüggésekből. De 1860—61 intő példaként megelőzte a kiegyezést, magára 1867-re vonatkozólag pedig a kortársak ismerhették Kossuth Kasszandra-levelét. Ezek alapján fenntartotta a tanulmányban kifejtett véleményét.

Thaly 1875-ös honvédelmi minisztériumi leköszönéséről szólva Várkonyi megjegyezte, hogy ez tulajdonképpen nem jelentett áldozatot a részéről, mert gyámfia révén Pozsonyban anyagilag jobb helyzetbe került és nyugodalmasabb élet elé nézett. Ami pedig a Lánczy-vitát illeti, fenntartotta azt az álláspontot, hogy Thaly vitaérvei nem voltak egyértelműek. A magyar függetlenségen nem az osztrák birodalomtól való elszakadást és az uralkodó és a nemzet között fennálló viszony felbontását értette, hanem a kuruckorban csakúgy, mint saját korában ennek a viszonyoknak a megjavítását. Várkonyi utalt arra, hogy a vita időpontjában Thaly már foglalkozott a Beresényi-monográfia III. kötetének megírásával, márpedig e munkájában — ha más oldalról is — hasonló szerepet tulajdonított hősének, mint Lánczy Széchenyinek.

Thaly Kálmán politikai pályafutásának és nézeteinek harmadik vitapontja a függetlenségi pártban játszott századvégi szerepének kérdése volt. Ehhez a különösen bonyolult problémakörhöz *Vörös Antal*, *Szabad György* és *Kemény G. Gábor* szóltak hozzá. Eltérően az előbbi kérdéscsoportoktól, itt nem került sor a vélemények megütkezésére; a felszólalók egészében és részleteiben helyesnek mondták Várkonyi Thaly-portréját. A hozzászólások inkább arra irányultak, hogy a tanulmányt néhány ponton kiegészítsék, illetve Várkonyi egyes megállapításainak megalapozottabb és gazdagabb történelmi hátteret adjanak.

A függetlenségi párt történetét jellemezve, *Vörös Antal* elmondta, hogy véleménye szerint a párt politikájában a 80-as években kezdett a negatív vonások száma növekedni, majd a 90-es évek második felében következett be a teljes jobbrafordulás. Ennek alapokat abban jelölte meg, hogy a magyar uralkodó osztály két csoportjának, az agráriusoknak és merkantilistáknak ekkoriban kiéleződő ellentétében a függetlenségi párt — a párt vezetésének összetételéből következően — végérvényesen a reakciósabb agrárius, nagybirtokos táborhoz csatlakozott. Ami közelebbről Thalynak a parlamen

működését illeti, szükségesnek mondta a dolgozat kiegészítését néhány olyan megnyilatkozásával, amely a szaporodó negatív vonások között — legalábbis kezdetben — bizonyos pozitív szint jelent. Így megemlíttette az egyházpolitikai küzdelmekben tartott felszólalásait, valamint, még ezt megelőzően, egy 1880-ban mondott beszédét, amelyben a zsidóság érdekében a kötelező polgári házasság bevezetését sürgette.

Kemény G. Gábor felszólalásában hangsúlyozta, milyen nehéz a függetlenségi párt működéséről ítéletet mondani mindaddig, amíg nincs megírva a párt története. Thaly és a párt kapcsolatáról szólva elmondta, hogy az Irányi-féle baloldal előrenyomulásával, az 1880-as években, szerepe csökkent, várakozó helyzetbe szorult és ebből csak a század végén tört ki, Kossuth Ferenc jelentőségének növekedésekor. A párt azon tagjai közé tartozott, akik egyre inkább az 1867-es alapon álló negyvennyolcas politizálást helyezték politikai működésük középpontjába. Thaly Kálmán függetlenségi pártban játszott szerepével kapcsolatban *Szabad György* még arra hívta fel a jelenlévők figyelmét, hogy előtérbe kerülése a párt életében és vezetésében párluzamos azzal a felhígulási folyamattal, amelynek során a párt politikájában fokozatosan háttérbe szorul a demokratikus átalakulással kapcsolatos tartalmi problematika és felülkerekedik a sovíniszta, nemzetiségellenes demagóg irány.

Thaly közéleti pályafutása egyes részleteinek a vizsgálata után természetesen felvetődik a kérdés: mi ezek alapján Thaly helye saját korában, hogyan foglalt állást azokban a nagy kérdésekben, amelyeket a történelem az ő korában felvetett? Az *összkép*, amelyet két emberöltő múltán történetírói és politikai működéséről alkothatunk, *Szabad György* hozzászólásából bontakozott ki a vita során. A kor két központi kérdése — állapította meg — a demokratikus társadalmi haladás és a nemzetiségi kérdés rendezésének a problémája volt, s Thaly mindkét kérdésben negatív álláspontot foglalt el. Szabad Thaly kuruckori témaválasztását is ezzel a körülménnyel hozta összefüggésbe. Hogy történelmi érdeklődése végül is nem 1848-nál, hanem a Rákóczi-kornál kötött ki, ennek magyarázatát — a Várkonyi tanulmányában említett motívumok mellett — abban kereste, hogy a társadalmi haladás és a nemzetiségekkel való viszony kérdésében elfoglalt negatív álláspontja a régebbi korok felé szorította, ahol a nemzeti függetlenség ügye látszólag elvonatkoztatottabb a társadalmi problematikától, mint pl. 1848-ban. Szabad hangoztatta: Thaly egész élete és szemlélete osztályának, a középnemességnek romantikus pózba öltözött védekezését fejezi ki a kor támadásával, a kapitalizmus térhódításával szemben. Idézte egyik ferencvárosi bérkaszárnya udvarán tartott választási beszédét, amelyben programját egy szóban foglalta össze: Rákóczi. Ez — mint rámutatott — a várfalak mögötti demagógiának a csatakiáltása, de egyben kifejezi a szellemi ember meghátrálását is, akinek a kor problémáira a kor színvonalán kellene választ adnia, erre képtelen, s ezért előássa a régi csaták rézkürtjeit.

Vitaismertetésünk végére hagytuk azokat az észrevételeket, amelyek a tanulmány megírásának egyes — jobbára — *technikai* problémáival, Várkonyi *forráskezelésével* és felhasználásával kapcsolatban hangzottak el. E téren *Vörös Antal* tett bíráló megjegyzéseket. Idézte többek között a tanulmánynak azt a részét, ahol Várkonyi az 1878-as boszniai okkupációval kapcsolatban Thalynek a cári Oroszország ellen tartott parlamenti beszédével foglalkozik.

Várkonyi e beszéddel kapcsolatban megjegyzi tanulmányában, hogy Thaly nem azért sürgetett aktív oroszellenes lépéseket, mert az imperialista nagyhatalmatlátta a cári Oroszországban, hanem mert az ott megtermő társadalmi „bajoktól”, a nihilizmustól, a szocializmustól és kommunizmustól félt. Vörös ezzel szemben ugyancsak Thaly idézett beszédével bizonyította, hogy valójában Thaly ekkor az „orosz túlterjeszkedés” ellen keresett ellenszert, vagyis kifejezetten a cári orosz imperializmus ellen lépett fel. Ami pedig az Oroszországban „lappangó” nihilizmust, kommunizmust és szocializmust illeti — mutatott rá Vörös —, erről Thaly 1881-ben beszélt, a kormány által javasolt cukor-, kávé- és sörfogyasztási adók tárgyában tartott felszólalásában. Várkonyi tehát két különböző időpontban és különböző vonatkozásokban elhangzott beszédet kapcsolt össze, pusztán azon az alapon, hogy mindkettőben hivatkozás történt Oroszországra. Vörös kijelentette, hogy a források kezelésének ezt a módját helytelennek tartja. Végül pedig leszögezte: egyetért Várkonyival Thaly romantikus nemesi-nacionalista történetiszemléletének és reakciós politikai szereplésének leleplezésében, de hangoztatta, hogy ez az elmarasztalás nem mehet túl azon a határon, mint amit a források megengednek, mert ellenkező esetben a tanulmány alapvető, nagy igazságainak a hitele is megrendülhet.

Vitazáró válaszában *R. Várkonyi Ágnes* köszönetét nyilvánította a bírálótokért. Hangsúlyozta, hogy a felszólalások a Thaly Kálmán munkássága körüli problémák mélyebb megértéséhez segítik. Úgy látta, hogy Thaly értékelésének alapvonalai a vita során igazolódtak. A hozzászólások — mondotta — végeredményben megerősítették őt a Thaly munkásságáról benne kialakult kép helyessége felől, sőt meggyőzték arról, hogy néhány vonatkozásban — így Thaly politikai működésével kapcsolatban — nem is elég erőteljesen és élesen mondotta el azt, amit el kellett mondania. A munka kezdetén, majd a forrásanyag feltárása közben gyakran olyan aggodalom fogta el, hogy talán túlbecsüli a historiográfiai munka jelentőségét és feladatának több érdekességet, nagyobb fontosságot tulajdonít a kelleténél. A vita egésze hebizonyította, hogy mégis reálisan mérte fel a téma jelentőségét.

Az egyes részletekre vonatkozó észrevételek megválaszolása után Várkonyi végül kifejtette azokat a szempontokat, amelyek Thaly-kutatásait és vizsgálódásait irányították. Rámutatott arra, hogy a reformkorban és 1848-ban kialakult egy egészséges Rákóczi-kultusz, s megérett a helyzet a Rákóczi-szabadságharc történetének tudományos feltárására. Szalay személyében megvolt a méltó történetíró is e feladat elvégzésére. Szalay meghalt, de maga a téma, a reformkortól örökbe kapott egészséges Rákóczi-kultusz a kiegyezés utáni történelmi helyzetben új aktualitást nyert. Thaly Kálmán két nagy örökség birtokába jutott: egyrészt a hatalmas Rákóczi-kori forrásanyag, másrészt a Rákóczi-kultusznak örökösévé vált. Kutatásai során és tanulmányában — zárta le a vitát Várkonyi Ágnes — arra igyekezett választ találni, hogyan sáfárkodott Thaly e két nagy örökséggel.

*

Beszámolónk nem volna teljes, ha nem emlékeznénk meg arról, hogy a vita a „hivatalos” rész befejezése után is továbbfolytatódott — most már „nem hivatalos” formában. Ez a tény — a vita továbbgyűrűzése — is mutatja, milyen érdeklődést váltott ki Várkonyi tanulmánya, mennyire helyes volt

a vita megtartása. A vitát követő beszélgetések során néhány új szempont is felvetődött Thaly életművének értékelésével kapcsolatban. Többek között elhangzott a kérdés: vajon lehet-e párhuzamot vonni Jókai irodalmi és Thaly történetírói *romantikája* között, s ha igen, mi indokolja, hogy Jókai romantikus történelmi regényeit — ha rá is mutatunk ellentmondásosságukra — végső fokon pozitívan értékeljük, ezzel szemben Thalyét élesen elmarasztaljuk. A kérdésnek külön nyomatékot ad az a közismert tény, hogy Jókai kuruc tárgyú regényei éppen Thaly munkáin és szemléletén alapulnak.

Ezzel az ellenvetéssel szemben az a meggyőződésünk, hogy a két romantika értékelése közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Minden alkotói területnek megvan a maga külön szabályzata, s ha egy történész, így pl. Thaly, életművének megítélésekor erre az irodalomtól kölesön vett kategóriára szorulunk, ez csak azt mutatja, hogy a történettudomány szempontjából munkásságának színvonala a történetírás általános elvi és etikai problematikája alatt áll.

Szigorú kritika ez, de nem igazságtalan. A kor, amelyben Thaly Kálmán élt, a történeti hűség feladása helyett éppen a történelmi tények és tanulások gondos mérlegelését, a vágyálmok és illúziók szaporítása helyett éppen az azokkal való könyörtelen leszámolást igényelte volna a történetíróktól. De mert erre gyengének bizonyult, magyarsága is konzervatív, üres és formalista magyarkodássá vált.

Egyetértünk Esze Tamás vitán tartott hozzászólásával: Thaly Kálmán pályafutásának egésze tragikus látványt nyújt. Ítéletünkben ezért a megrendülésnek és emberi részvétnek is helyet szorítunk. Félig kora tévedésének és vágyálmainak rabjaként, félig maga is e végzetes illúzióknak az élesztőjeként, Thaly életműve ma úgy áll előttünk, mint egy hanyatló kor történeti tudatának kifejezése, egy munkás életű, de súlyos hibákkal terhelt, gyakran tévelygő ember megnyerő tolmácsolásában.